

1. БИТВА ЗА АТЛАНТИКУ

У червні 1940 р. нацисти встановили своє панування над практично усією Західною Європою. На сході континенту панували їхні союзники — совіцькі більшовики. І лише острівна Велика Британія лишалась непідкореною. Ба більше, її новий прем'єр-міністр Вінстон Черчілль відкинув ідею миру з нацистами і декларував продовження боротьби. Сутичка Третього райху і Британської імперії нагадувала класичну боротьбу лева з крокодилем: Німеччина володіла беззаперечною перевагою на суходолі, але Сполучене Королівство панувало на морі. Намагаючись підірвати військову та економічну могутність Великої Британії, Гітлер вдався до відомого ще з часів Наполеона способу — континентальної блокади. Але світ у середині ХХ століття суттєво відрізнявся від світу початку ХІХ. Хоча Британія, як і раніше, залежала від постачання різноманітної сировини морським шляхом, з протилежного боку Атлантики вона мала дружню наддержаву — Сполучені Штати Америки. США постачали Великій Британії величезні обсяги не лише цивільних товарів, але й озброєння та військової техніки, причому ще до свого вступу у Другу світову війну. Особливо активізувалось це постачання після ухвалення закону про ленд-ліз 11 березня 1941 р. Та й про промисловий потенціал домініона Канади теж не слід було забувати. Не дивно, що Третій

райх докладав усіх зусиль, щоб перервати трансатлантичні комунікації. З іншого боку, союзники по антигітлерівській коаліції намагались забезпечити ці транспортні коридори. На океанських просторах розгорілись сутички найдовшої кампанії Другої світової війни — битви за Атлантику.

Битва за Атлантику почалась зі вступу Великої Британії та Франції у війну 3 вересня 1939 р. і завершилася капітуляцією Німеччини 8 травня 1945 р. Однак нас цікавить насамперед та її частина, яка передувала висадці союзників у Нормандії 6 червня 1944 р. Адже саме утримання контролю над Атлантикою дозволило забезпечити перекидання на Британські острови матеріальних ресурсів, необхідних для звільнення континентальної Європи, а також американських і канадських військ.

Хронологічно битва за Атлантику поділяється на кілька етапів, кожен з яких характеризується певними особливостями ведення бойових дій. На першому етапі (до травня 1940 р.) бойові дії були обмежені географічно і відзначались невеликою інтенсивністю. Окупація Німеччиною Франції дала початок другому етапу (червень 1940 — грудень 1941 рр.), прозваному німецькими підводниками «щасливими часами» — перехід до необмеженої підводної війни та відносна слабкість протичовнових сил союзників сприяли швидкому зростанню бойових рахунків підводників. Вступ США у Другу світову війну спочатку не призвів до перелому в битві за Атлантику, ба більше, в першій половині 1942 р. втрати тоннажу торговельного флоту союзників досягли критичного рівня. Але систематичне вдосконалення захисту комунікацій дало свій ефект. У квітні 1943 р. почався четвертий етап битви за Атлантику, який характеризувався переходом союзників у наступ. Вони вже не обмежувались охороною конвоїв, але атакували німецькі субмарини в базах і на переході до районів «полювання». Заключний же етап, який почався

в червні 1944 р., відзначається повним пануванням союзників на комунікаціях. Втрата баз на атлантичному узбережжі Франції, позбавлення авіаційної підтримки і руйнування промислового потенціалу призвело до різкого зниження ефективності бойової роботи німецьких підводників. Втрати торговельного тоннажу союзників мінімізувались, втрати ж ворожих підводних човнів стали катастрофічними.

1.1. РЕЙДЕРИ

Традиційно битва за Атлантику змальовується як протистояння субмарин та протичовнових сил. Такою вона й була — на більшій протяжності війни. Однак на початковому етапі суттєву роль відігравали рейдери — надводні кораблі-одинаки, які виходили в океан для полювання за ворожими торговельними суднами.

Німецький флот накопичив багатющий досвід рейдерських дій ще під час Першої світової війни. У новій війні, як і в попередній, планували застосовувати для таких дій два класи кораблів: спеціально побудовані крейсери і допоміжні крейсери, переобладнані зі швидкохідних торговельних суден. Втіленням концепції рейдера стали три «кишенькові лінкори» типу «Дойчлянд», які поповнили флот у 1933—1936 рр. Потужне озброєння (6 280-мм і 8 150-мм гармат, 6 88-мм зеніток, 8 533-мм торпедних апаратів, а до цього всього — ще й два розвідувальні гідролітаки, які запускались з катапульти) поєднувалось із пристойним броньовим захистом, непоганою швидкістю і феноменальною дальністю плавання — 16300 миль¹. Досягти цього вдалось

¹ У новіших і значно потужніших за озброєнням лінкорів типу «Бісмарк» цей показник був удвічі менший.

завдяки унікальній дизельній силовій установці (замість звичної для бойового корабля таких розмірів паротурбінної). Однак трьох кораблів, хоч і досить потужних, було явно мало для ефективної рейдерської війни. Їх мали доповнити допоміжні крейсери.

До 5 вересня 1939 р. командування Крігсмаріне відібрало шість транспортних суден, які мали стати першими допоміжними крейсерами. Одне з них, «Іллер», у той час перебувало в совіцькому порту Мурманськ. Керівництво СРСР спочатку дозволило переобладнати судно. На «Іллері» встигли навіть почати відповідні роботи, але 17 жовтня совіцькі власті скасували дозвіл, і «Іллер» довелось замінити іншим судном, яке перебувало в Німеччині. Цікаво, що німецьке керівництво звернулось і до Японії з проханням дозволити переобладнати у допоміжні крейсери кілька суден, які перебували в портах цієї країни. Але японський уряд одразу ж відповів рішучою відмовою, пославшись на нейтральний статус своєї країни.

Типове озброєння допоміжного крейсера складалося із шести 150-мм гармат, кількох зеніток, чотирьох-шести торпедних апаратів. Як правило, корабель ніс один-два розвідувальні гідролітаки, а іноді — ще й невеликий торпедний катер. Усе озброєння в похідному положенні закривалось спеціальними щитами, а сам крейсер маскувався під торговельне судно.

Походи деяких допоміжних крейсерів стали легендарними. Скажімо, «Атлантис», переобладнаний з вантажного судна «Гольденфельз», провів у своєму єдиному бойовому поході 622 дні! Корабель під командуванням капітана цур зее¹ Бернгарда Рогте діяв в Атлантичному, Індійському і Тихому океанах, захопив або потопив 22 судна загальним

¹ Український відповідник — капітан 1-го рангу.

тоннажем 144 тис. брт¹ — рекордний показник серед усіх надводних кораблів Крігсмаріне. Але 21 листопада 1941 р., коли «Атлантіс» заправляв субмарину U-126, його засік літак-розвідник з британського важкого крейсера «Дорсетшир». Командир останнього повною мірою використав перевагу свого озброєння, розстрілявши рейдер з 203-мм гармат, не входячи в зону ураження артилерії «Атлантіса». Цікаво, що другий щодо результативності рейдер «Пінгвін» (на рахунок — 136 тис. брт) був переобладнаний з однотипного з «Гольденфельзом» транспорта «Кандельфельз». І загинув він за аналогічних обставин — 8 травня 1941 р. його засік літак з важкого крейсера «Корнуолл». Британський корабель потопив «Пінгвіна» гарматним вогнем.

Більш відомим є допоміжний крейсер «Комет», хоч його показники потоплених суден (42 тис. брт) суттєво поступаються досягненням «Атлантіса». Своєю «славою» він зобов'язаний переходу Північним морським шляхом, який відбувся влітку 1940 р. з дозволу і за прямого сприяння властей СРСР (перехід забезпечували совіцькі криголами). Упродовж 516 днів походу «Комет» діяв в Тихому, Індійському та Атлантичному океанах. 30 листопада 1941 р. він повернувся до Німеччини, завершивши навколосвітню подорож. Однак другий похід «Комета» завершився, ледь почавшись: 14 жовтня 1942 р., під час спроби прориву в Атлантику, він був потоплений у протоці Ла-Манш британським торпедним катером. А рейдер «Штір» — останній допоміжний крейсер, який зумів прорватись в Атлантику у травні 1942 р., — загинув від рук своєї останньої жертви. 27 вересня 1942 р. він вступив у бій з американським транспортом «Стівен Гопкінс». Вогнева перевага була на боці «Штіра»:

шести його 150-мм гарматам «Стівен Гопкінс» міг протиставити єдину 102-мм. Зрештою, американське судно було потоплене, але його екіпаж ефективно використав свою гармату, добившись 40 влучань у «Штір». Екіпаж рейдера змушений був затопити свій корабель. Рейс «Штіра» був найкоротшим (142 дні) і найменш результативним (чотири потоплені судна загальним тоннажем 29,5 тис. брт).

А що ж «кишенькові лінкори»? Два з них вийшли в море ще до початку війни: «Адмірал граф Шпеє» — 21 серпня, а «Дойчлянд» — 24-го. Для кожного з кораблів заделегідь відправили по танкеру з паливом. «Дойчлянд» вийшов на позицію на південь від Гренландії. Він діяв у комунікаціях до 15 листопада, але зумів потопити лише два невеликі судна. Після повернення корабель перейменували у «Лютцов» — щоб уникнути небажаного пропагандистського ефекту в разі загибелі корабля.

«Адмірал граф Шпеє» вирушив до Південної Атлантики. 30 вересня неподалік північно-східного узбережжя Бразилії він потопив перше британське судно. Звістка про появу в цьому районі німецького рейдера змусила британське Адміралтейство відправити на його пошуки три корабельні з'єднання, але «Адмірал граф Шпеє» лишився непоміченим. Загалом він встиг потопити або захопити 11 суден. 13 грудня 1939 р. біля гирла Ла-Плати рейдер зіштовхнувся з трьома британськими крейсерами — важким «Ексетером» і легкими «Аяксом» та «Ахіллесом». В бою німецький корабель завдав ворогові серйозних ушкоджень, але й сам був пошкоджений і мусив зайти до Монтевідео (Уругвай). Уряд нейтральної країни зажадав від командира рейдера через 72 години залишити порт. Цього часу було замало, щоб усунути пошкодження. 17 грудня, відвівши корабель на три милі від берега, команда підпалила його. Невдовзі почали детонувати снаряди... За іронією долі, корабель загинув біля берегів

¹ Брт — брутто-реєстрова тонна, одиниця об'єму, яка дорівнює 100 кубічним футам (2,83 куб. м). В брутто-реєстрових тоннах вимірюють обсяг судна.

Південної Америки, там, де в грудні 1914 р. загинула німецька Східноазійська ескадра разом зі своїм командиром — адміралом графом Шпес. Загибель же рейдера стала поштовхом до видання грос-адміралом Еріхом Редером наказу: «Німецькі військові кораблі з повним екіпажем б'ються на смерть до перемоги або тонуть з піднятим прапором».

Третій «кишеньковий лінкор» — «Адмірал Шеер» — на час виходу своїх «близнюків» в рейдерство знаходився на ремонті. Своєї черги він дочекався лише восени 1940 р. 28 жовтня «Адмірал Шеер» прорвався через Данську протоку до Атлантики. На той час шанси зустріти в океані самотні судна були мізерними, оскільки союзники запровадили систему конвоїв. Але навіть для конвою з ескортом «кишеньковий лінкор» з його потужною артилерією становив серйозну загрозу. Це підтвердилось на початку листопада, коли «Адмірал Шеер» атакував конвой НХ 84 і потопив п'ять транспортів та допоміжний крейсер. Далі рейдер пішов на південь, «зазирнув» в Індійський океан, дійшовши до Сейшельських островів, а згодом пройшов через Атлантику в зворотньому напрямку. 1 квітня 1941 р. «Адмірал Шеер» повернувся в Кіль. За 155 днів походу він потопив 17 суден тоннажем 113 тис. брт. За це досягнення його командиріві Теодорові Кранке присвоїли звання контр-адмірала.

Не таким тривалим, але не менш ефективним виявився спільний похід в Атлантику лінкорів «Шарнгорст» і «Гнейзенау»¹ — операція «Берлін». Упродовж січня-березня 1941 р. вони потопили або захопили 22 судна (115 тис. брт). Ця операція, а також успішний рейс «Адмірала Шеера», спонукали керівництво Німеччини відправити на «полювання» свій найновіший лінкор «Бісмарк». Потужний корабель,

¹ Обидва одностипні кораблі мали озброєння з 9 280-мм і 12 150-мм гармат, а також численних зеніток.

озброєний вісьмома 380-мм гарматами головного калібру і численною допоміжною та зенітною артилерією, міг стати справжнім пострахом Атлантики. Супроводжував його важкий крейсер «Принц Ойген». 23 травня 1941 р. німецький загін був виявлений в Данській протоці британським крейсером «Норфолк». Почалось епічне полювання на «Бісмарка», який з мисливця сам перетворився на дичину. Він «огризався» з усіх сил і навіть 24 травня в артилерійському бою потопив найбільший британський бойовий корабель — лінійний крейсер «Худ». Але «гончі» Королівського флоту взяли слід і вже не випустили здобич. 26 травня «Бісмарка» атакували літаки-торпедоносці з авіаносця «Арк Ройял». В корабель влучили дві торпеди, одна з яких вивела з ладу кермовий пристрій. Наступного дня в артилерійському бою проти лінкорів «Родні» і «Кінг Джордж V» німецький рейдер не міг маневрувати. Після того, як артилерійськими снарядами були виведені з ладу силова установка і гармати головного калібру, «Бісмарка» добив торпедами важкий крейсер «Дорсетшир». Майже увесь екіпаж загинув — з 2405 осіб врятувалось лише 115. «Принц Ойген» зумів вислизнути, однак рейдерство не продовжив, а повернувся в Німеччину.¹

Загибель «Бісмарка» наочно показала, що епоха самотніх рейдерів остаточно завершилась. Надводні кораблі Німеччини, якими б потужними вони не були, вже не могли протистояти флотам союзників. Надалі вцілілі лінкори епізодично використовувались для атак на арктичні конвої біля Скандинавії. Але, по-перше, вони діяли не поодинці, а в складі з'єднань з крейсерами й есмінцями. А по-друге, ці кораблі виконували швидше демонстративну роль.

¹ Більше подробиць про бій у гирлі Ла-Плати та про гонитву за «Бісмарком» можна знайти у книзі, співавтором якої є один зі співавторів цієї книги: «Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіном 1939—1941».